

TM	Г. XXXVI	Бр. 4	Стр. 1885-1900	Ниш	октобар - децембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 316.422:821.163.41"189/190"

Pregledni rad

Primljeno: 25.05.2012.

Revidirana verzija: 09.12.2012

Đokica Jovanović
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Odeljenje za sociologiju
Beograd

PROPLAMSAJI MODERNE U SRBIJI NA RAZMEĐI XIX I XX STOLEĆA*

Apstrakt

Iako Srbija pripada krugu zemalja zakasnele modernizacije, u njenoj kulturi se nalaze ozbiljni modernizacijski potencijali. Ti potencijali se naročito mogu prepoznati u književnosti na razmeđi XIX i XX stoleća. Po mom mišljenju, okretanje samo ka stranim modernizacijskim tekovinama kao uzoritim, uz ignorisanje sopstvenog takvog nasleđa, jedan je od glavnih uzroka zaostajanja Srbije u stvarima moderne. Zbog toga još uvek nema konsenzusa o, naizgled, osnovnom pitanju modernizacije: Put na Istok ili Zapad? Dobar deo odgovora se (kao neotkriven) nalazi u srpskoj književnosti.

Ključne reči: Srbija, modernizacija/ zakasnela, književnost

THE SPARKLES OF 'MODERNA' IN SERBIA AT THE TURN OF THE NINETEENTH TO THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

Although Serbia ranks among the countries in which the modernization has come late, its culture contains an important modernization potentiality. This potentiality can be especially recognized in literature at the turn of the nineteenth to the twentieth century. In my opinion, searching for an example in foreign modernization movements, while ignoring own heritage, presents the main reason for backwardness

djole@junis.ni.ac.rs

* Tekst je napisan tokom rada na projektu *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (179035), koji se realizuje na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Projekat je prihvatilo Ministarstvo Republike Srbije za nauku i tehnološki razvoj, a finansira ga Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

in Serbia's 'moderna'. Therefore, there is still no consensus on seemingly basic question of modernization about which path to take – to the East or to the West? The answer to this question lies in Serbian literature.

Key Words: Serbia, Modernization/Late, Literature

U poslednjih dvestotinak godina moderne istorije u Srbiji nije dat odgovor na dilemu: Modernizacija ili tradicionalizacija? Put na Istok ili Zapad? I, što je najvažnije, kakvi su modernizacijski i tradicionalni potencijali zemlje – može li se, i kako, i na osnovu vlastitog kulturnog i političkog nasleđa modernizovati zemlja? Dobro primećuje Latinka Perović:

„Evropa nije trauma srpskih masa. Ona je trauma srpske elite i manifestuje se kao kompleks neprevladanog zaostajanja. Propao je pokušaj ubrzanja istorije putem političke revolucije... Ali srpska elita je na novi izazov modernizacije ponovo dala patri-jarhalan odgovor“ (Perović, 1996, str. 131).

Ili, kako, sa druge strane, primećuje Miloš Nemanjić,

„nije nužno odreći se svoje kulturne tradicije da bi se stupilo na put modernizacije, ali je uvek problem koji se segmenti tradicije reaktiviraju... možemo se složiti sa Pol Rikertom da je paradoks u sledećem: kako se modernizovati i vratiti izvorima?“ (Немањић, 2003, str. 146).

Nažalost, naša današnja stručna i politička javnost, koja je orijentisana ka modernizaciji, okreće se skoro isključivo iskustvima i znanjima zapadne tradicije, zaboravljajući na sopstveno nasleđe. Iako je sopstveno modernizacijsko nasleđe nastajalo poglavito prema evropskim uzorima, ono je sobom nosilo i dimenziju originalnosti i saobraženosti postojećim kulturnim obrascima. Kao takvo, ono je vrlo dragoceno i činiti ga nedelatnim je necelishodno. Obraćanje zapadnoj tradiciji je svakako neizostavno, i ovom opaskom ne želim da odbacim tu orijentaciju. Možda, upravo zato, današnji modernizacijski projekti ne uživaju većinsku naklonost javnosti – nisu zasnovani ni na sopstvenom modernizacijskom nasleđu – na sopstvenoj modernizacijskoj tradiciji. Nadalje ću pokušati da ukažem na izvore i karakter protivmodernizacijske orijentacije, koja je i danas vrlo jaka.

Pokušaću da pokažem da se u srpskoj kulturi na razmeđu XIX i XX stoleća, pre svega u književnosti, krije modernizacijski potencijal.

Burni događaji na razmeđu XVIII i XIX stoleća su pokrenuli, pored političkog, i kulturni razvoj. U to vreme sa područja današnje Vojvodine i drugih evropskih krajeva u Srbiju dolaze viđeniji ljudi i intelektualci, među kojima i Sima Milutinović Sarajlija. Dositej Obradović dolazi u Srbiju još ranije. Dolazi prvo u Zemun (1806), a u Srbiju prelazi 1807. godine. Tada, 1808. godine, u sastavu Velike škole je osnovana prva školska biblioteka, koja je bila poklon Dositeja Obradovića. Državna biblioteka je osnovana 1815. pri Knjaževskoj kancelariji. Prvu knjižaru je otvorio 1827. Gligorije Vozarević u malom dućanu „s istočne strane Saborne crkve“. Štampao je 1832. prvu knjigu u tadašnjoj Srbiji *Srbsko stihotvorenje* Kovačevića i Stamatovića, umesto, od knjaza Miloša sprečenog izdavanja knjige Jovana Stejića. Štampao je dela Dositeja Obradovića u deset knjiga. U njegovoj knjižari je 1832. osnovana Narodna biblioteka Srbije, tada pod nazivom Biblioteka varoši beogradske. Iz Kragujevca je u Beograd 1834. preneti štamparija i počele su da izlaze „Novine srbske“, čiji urednik je bio Dimitrije Davidović. U Kragujevcu je otvorena prva gimnazija u Srbiji (1833), a prva gimnazija u Beogradu je osnovana 1839. Beograd postaje utočište brojnih kulturnih stvaralaca: Vuk Karadžić, Jovan Sterija Popović, Joakim Vujić, Dimitrije Davidović... Konačno, u toku XIX i u prvoj polovini XX stoleća nastaju ustanove u kojima su negovane moderne vrednosti i moderan izraz.

Već u XVIII stoleću se igraju prve pozorišne predstave u Vojvodini. „Prvu takvu predstavu organizovao je Emanuilo Kozačinski 1734. u Srem. (Sremskim – dodavanje moje) Karlovcima“ (Вујовић, 2008). Septembra 1812. mađarsko pozorište u Budimpešti prikazalo je pozorišni komad *Crni Dorđe*, glumca i pisca Ištvana Baloga (István Balog), koji je igran na mađarskom jeziku. (Poth, 2011). Verovatno je ta predstava mađarskog pozorišta podstakla Joakima Vujića da organizuje družinu koju su činili đaci i studenti u Sentandreji. Ta družina je odigrala prvu predstavu 12. avgusta 1813. u zgradi mađarskog pozorišta u Budimpešti. Romantičarski duh koji se tada javlja skoro u celoj Evropi zahvatio je i Srbe u današnjoj Vojvodini. Nastupio je period nacionalnog zanosa. Pozorišne predstave, koje se igraju u varošima i većim selima postaju jako sredstvo u nastajanju nacionalne svesti i širenju nacionalne kulture. Matica srpska je osnovana 1826. u Pešti.

„Ideja o osnivanju Matice potekla je od Lukijana Mušickog, a kroz inicijativu koju je uobličio Jovan Hadžić, uz pomoć bogatih srpskih trgovaca i ljubitelja književne prosvete. Jedan od prvih zadataka na koje se Matica orijentisala bilo je izdavaštvo i iste godine po osnivanju preuzela je izdavanje periodičnog ‚Letopisa Srpskog‘, inače pokrenutog još 1824. godine“ (Digitalni repozitorijum Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“ u Beogradu).

Godine 1864. Matica je iz Pešte prebačena u Novi Sad. A, 1838. u Pešti je osnovan Tekelijanum. Tekelijanum je zadužbina Save Popovića Tekelije sa ciljem da se u njoj školuju siromašni a dobri đaci i studenti iz svih krajeva gde su živeli Srbi. U Budimpešti su osnovane, pored Tekelijanuma, i zadužbine Jakova Ignjatovića, Nauma i Jelene Bozda, Lazara i Sofije Dunderski. (Vejinović, 1999, str. 40-41). Sava Tekelija je prvi doktor pravnih nauka kod Srba. Od 1838. godine pa do smrti bio je predsednik Matice srpske. Kao pristalica Dositeja Obradovića, sa kojim se dopisivao, smatrao je da je obrazovanje najvažniji nacionalni zadatak.

Prvi srpski teatar, kao Knjaževsko-srpski teatar, osnovan je 1835. u Kragujevcu. Prvi direktor je bio Joakim Vujić. Prvi licej (1838) iz koje nastaje Univerzitet, Društvo srpske slovesnosti (1841), Narodni muzej (1844). Godine 1841. je odigrana prva predstava u Beogradu (u Teatru na Đumruku – carinarnici) *Smrt Stefana Dečanskog* Jovana Sterije Popovića. A prva predstava, igrana u novoj zgradi na Pozorišnom trgu (1869), jeste *Posmrtna slava Kneza Mihaila* Đorđa Maletića, uz muziku Dragutina Reša. Beogradsko pevačko društvo je osnovano 1853, Građanska kasina 1869, „Srpska književna zadruga“ 1892, pokrenut je časopis „Slovenski jug“ (1909–12)...

„Naziv moderna, odomaćen u Hrvata i Slovenaca, može se upotrebiti i u srpskoj književnosti kao ime za razdoblje, koje se završava s prvim svetskim ratom. Počeci tog razdoblja manje su izraziti. Izvesne nagoveštaje imamo već sredinom poslednje decenije prošlog veka s časopisom „Srpski pregled“ Lj. Nedića (1895, sa svega deset brojeva). Odlučan zaokret k novom doneo je, međutim, jedan drugi časopis, „Srpski književni glasnik“ (1901). Uređivan po evropskim (francuskim) uzorima, unoseći u našu književnost nova shvatanja i nova merila, taj časopis postao je glavno književno glasilo ovog razdoblja, koje, u stvari, i počinje s njegovom pojavom a završava se s prestankom njegovog izlaženja (1914), te ga, stoga, možemo nazvati i razdobljem „Srpskog književnog glasnika““ (Deretić, 2010).

Negovanje modernog nije značilo i nekritički razlaz sa tradicijom, kao kulturnom vrednošću, već je značilo razlaz sa intencijama da tradicionalno (u interpretaciji ondašnjih tradicionalista) bude jedini valjani i prihvaćeni način organizacije društvenog života. Već tada su udareni temelji neravnomernog razvoja kod Srba. Sve važne ustanove i sav kulturni život su ustanovljeni prvo na području današnje Vojvodine, pa, onda, u Beogradu. Ne treba zanemariti teze da je sedište srpske kulture prvo bilo u Beču, pa u Pešti i Trstu, pa u Novom Sadu, i da tek od 60-ih godina XIX stoleća prelazi u Beograd. Kao što se vidi: radi se o važnoj činjenici – srpska stvaralačka kultura se, najvećma, ne rađa u Srbiji već van nje i iz stranih krajeva lagano dolazi u Srbiju.

No, bez obzira na iskrena i požrtvovana nastojanja istaknutih pojedinaca, pa i ustanova koje su osnivali i vodili, mereno evropskim kulturnim merilima, ipak se radilo o kulturi koja tek nastoji da se artikuliše i koja je na početku svog razvoja. I pored napora da se Srbija modernizuje, veliku kočnicu je predstavljala ogromna nepismenost i parohijalna zatvorenost stanovništva. Pred tom nastajućom kulturom, pored njenih nesumnjivo značajnih kulturnih domašaja, uz ogromne neprosvećene mase, stajala je još jedna prepreka. Reč je o imitativnom karakteru kulture nastajućih varoških slojeva, dakle o provincijalnom karakteru.

„Reč je o imitaciji stila života najuticajnije svetske imperije, ali i o imitaciji života aristokratije, što je naročito posle Francuske revolucije, postalo određena tačka građenja novog stila oslobođenog građanstva. Kao i u mnogim drugim istorijskim situacijama, 'oslobođenje' je značilo stvaranje mogućnosti da se osvoji stil koji se do tada vezivao za pobeđenog, pa je imitacija života aristokratije postala deo reputacije sve brojnijeg društvenog sloja građanstva“ (Stojanović, 2006, str. 42).

Imitativno, kao dugotrajna osobina, vremenom je, sve više, postajala jednim od tvornih činilaca kulture. Takvo je stanje, ne samo u Srbiji, na celom južnoslovenskom kulturnom području. Miroslav Krleža je jedak:

„Tri Atine': Dubrovnik, Zagreb i Novi Sad u devetnaestome stoljeću tri su provincijska zakutka i sve što se tu rađa žigosano je nužno provincijalizmima“ (Krleža, 1972, str. 54).

Izgleda da se do danas karakter balkanskih kultura nije suštinski promenio. „Istorija zaostalih zemalja u devetnaestom i dvadesetom veku istorija je pokušaja da se dostigne razvijeniji svet imitiranjem... Priča centralne i istočne Evrope u dvadesetom veku je, uglavnom, priča o pokušaju da se sledi nekoliko modela razvoja i o neuspehu pokušaja da se to postigne“ (Hobsbaum, 1996, str. 210).

Ovaj tip kulture ne poseduje jednu od najznačajnijih osobina svakog delatnog kulturnog modela: ona ne detektuje inovativne inicijative i kreativne pojedince u svom „ataru“. Baš zato je osuđena da, unedogled, traje na periferiji velikog evropskog kulturnog prostranstva. Na periferiji, zajedno sa kulturom evropske malogađanštine. I kad se pojave kreativni pojedinci, i kada se pokrenu takve inicijative, u neprijateljskom i nepodsticajnom kulturnom miljeu, oni bivaju odbačeni uz podsmeš preovlađujućeg mediokritetizovanog pseudotradicionalizma. Takvi pojedinci će biti, u kulturnom smislu, „rehabilitovani“ kada im priznanje dâ „veliki“ svet i kada se, što je češće, upokoje. Često se pitam kakva bi bila životna sudbina Nikole Tesle da je ostao u svom rodnom Smiljanu, ili da je, kojim slučajem, životni vek proveo u Srbiji ili Hrvatskoj?

Nacionalni romantizam, kao jedna od najizraženijih kulturnih crta, često je proizvodio tvorevine nevelikog kulturnog značaja, koje su svojim kvantitetom „pokrivale manjak“ kvaliteta. U to vreme nastaje jedna, danas podosta zaboravljena, kulturna pojava – *posrbe*. Na repertoaru pozorišta, prvo u Novom Sadu, potom u Beogradu postavljani su komadi *posrbe*. O čemu je reč? Da bi se teatar približio običnom puku, nije bilo dovoljno da se strani dramski tekstovi prevedu. Vekovna, suštinska, odvojenost od kulturnih tokova u Evropi je dovela do toga da naša publika nije bila u stanju da komunicira evropsku umetnost, u ovom slučaju, dramsku umetnost. Odvojenost je dovela do još jedne dublje posledice, koja je i danas živa. Ne samo da se nije komunicirala evropska kultura, već se u njoj *nije ni učestvovalo*. Tačnije, učestvovalo se, ali, po pravilu, tek u ravni nacionalnog romantizma, u ravni malograđanske kulture ondašnje evropske i naše rudimentarne buržoazije. To stanje se reflektovalo na teatarski repertoar tako da su izvorna dramska dela, ne samo prevedena, već i, na svojevrsan način „prilagođavana“ ukusu ondašnjeg gledališta. Nije ovo karakterističan postupak samo za naše područje – javlja se i u drugim kulturama. Pogrešno bi bilo reći da *posrbe* predstavljaju adaptaciju, „drugачije čitanje“, aktuelizaciju, čak, lokalizaciju... jednog dramskog teksta. *Posrbe* nisu umetnički eksperiment, ni estetsko traganje u materiji teatarskog komada, već predstavljaju *prilagođavanje* autentičnog umetničkog dela ukusu ondašnje provincijalne publike.

„U ‚posrbama‘ se mesto radnje i društvena sredina stranih dramskih dela prenosi u naše varoši i sela i srpske porodice, likovi dobijaju srpska imena, pesme i igre zamenjuju se srpskim, a dramaturški zahvati čine se da bi se u dramsko delo unele slike načina života, mišljenja i izražavanja karakteristične za srpski narod“ (Marjanović, 1987, str. 5).

„Prevodilo se, prerađivalo, adaptiralo i, što je najvažnije, posrbljivo sve ono što je svojim dramaturškim kosturom moglo da prihvati lokalne asocijacije, ambijentalne pojedinosti, ideje i aktuelne emocije. Otud je taj prelaz od strane ka domaćoj literaturi za pozorište, a pogotovo njegovu literaturu, bio izuzetno važan i plodonosan... neosporno (je) da su neka od prerada i posrba postale toliko popularne da su generacijama živele na našim različitim scenama i da ih je pozorište u celosti prihvatilo kao vlastita dramska ostvarenja. *Niko nikada nije ni pokušao da izvodi originale po kojima su rađene ove prerade, niti je smatrao da je to od bitnog značaja za pozorišni izraz* (kurziv – moj)“ (Volk, 1995, str. 19).

Nisu posrbljivani samo dramski tekstovi. Vukosava Živković piše o zbirci bajki Sime Matavulja *Vilina knjiga*, kao o posrbljenim bajkama Vilhelma i Jakoba Grima (Jacob i Wilhelm Grimm), Hansa Kristijana Andersena (Hans Christian Andersen)...

„Matavuljeva *Vilina knjiga* ne nosi samo pečat stvaralačkog i prevodilačkog umeća, ali pored primarnog podsticaja kako treba pripremati ovu građu ona nosi još jedan – edukativne momente,... S tim u vezi je tvrdio da kod nas žanr autorske bajke gotovo da ne postoji i da njegov cilj nije bio da odabere najlepše bajke, nego one koje po predmetu i smeru najviše liče na naše narodne.“ (Živković, 2010, str. 135).

Dakle, ni u ovom slučaju se ne radi o umetničkim razlozima, već o vanumetničkim razlozima posrbljivanja – o pedagoškim razlozima. Setimo se Platonovog (Πλάτων) uputstva o tome na koji način će se mitovi predstavljati deci. Radi se o utilitarno-ideološkom razlogu u periodu „buđenja“ i postavljanja „nacionalnog pitanja“ na dnevni red istorije. Ovo je naročito važno ako se ima u vidu postojanje snažne crte ideološkog u pedagogiji tadašnjeg vremena.

Pišući o osnivaču pozorišta u Srbiji, Petar Volk tvrdi da je Joakim Vujić

„celim je svojim bićem bio na strani pozorišta, a već se i to moglo protumačiti kao znak nedovoljno pročišćenog ukusa i sklonosti ka literaturi nižeg reda koja je graničila sa zabavom. Za njega su najviše bila vredna ona dela koje su se najčešće izvodila na sceni“ (Volk, 1995, str. 76).

Joakim Vujić je 1813. u Pešti priredio, posrbio prvu građansku predstavu na srpskom jeziku. Bio je to komad *Kreštalica* nemačkog pisca Augusta Kocebua (August Kotzebue). Naravno, ako sudimo sa stanovišta današnjeg stanja na terenu autorskih prava, mi ćemo reći da je Vujićev čin nedopustiv i da predstavlja osiono kršenje autorskih prava. Međutim, o autorskim pravima se počinje ozbiljnije raspravljati u Evropi sredinom XIX stoleća (Rudić Dimić, 2003) tako da se prerada tekstova tada nije smatrala nečasnim delom, već naprotiv – bio je to, po uzusima tadašnje kulturne javnosti, hvale vredan posao. Jedno strano delo je, 1913, posrbio i Branislav Nušić. Reč je dramskom komadu *Kaplar Miloje (žalosna igra u pet činova s muzikom i pevanjem)*, po delu Filipa Dimanoara (Philippe Dumanoir) i Adolfa d'Enerija (Adolphe d'Ennery).¹ Ovo delo, u režiji Save Todorovića, premijerno je igrano 15. aprila 1913. u Narodnom pozorištu u Beogradu. Muziku za *Kaplar Miloja* su pisali Ivan pl. Zajc i

¹ Kao naturalizovani Nišlija, ne mogu, a da ne učinim malu intervenciju iz lokalpatriotskih pobuda. U belešci o ovom delu Petar Marjanović navodi da kod nas „delo nije štampano“ i „da postoje sačuvani rukopisi u arhivu Narodnog pozorišta u Beogradu (inventarski broj 813) i Zbirci rukopisa Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu (inventarski broj 408)“ (Marjanović, 1987, str. 408). Međutim, ovaj komad je u izvornom (neposrbljenom, već prevedenom) vidu igran u Narodnom pozorištu Moravske banovine u Nišu 5. aprila 1932. godine: *Stari kaplar*, Adolf d'Eneri i Filip Dimanoar, u režiji Dragoslava Mih. Kandića. (Нешовић, 2004).

Stanislav Binički². Drugi, u ono vreme poznati autor je Kosta Ruvarac, brat arhimandrita Ilariona Ruvarca, rodonačelnika naše kritičke istorije. Za repertoar Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu posrbio je tri dramska dela. (Marjanović, 1987, str. 394–395).

Jednako kao i u političkom, i u društvenom životu uopšte, moderna kao umetnički, striktno gledano književni pravac, ponajbolje se prepoznaje u književnosti druge polovine XIX i u prvoj polovini XX stoleća,

„već u djelima srpskih pisaca iz tzv. realističke epohe,... tako da praktično srpska moderna, ili često pominjana formulacija ‚zlatno doba srpske književnosti‘, vremenski obuhvata razdoblje: kraj prošlog stoljeća – kraj Prvog svjetskog rata“ (Voloder, 1996)

„Nova srpska književnost javlja se u XVIII veku, bez veze sa ranijim književnostima, i nezavisno se razvija u XIX veku. Ono što naročito karakteriše tu novu srpsku književnost, to je što je samostalna tvorevina, bez tradicija, potpuno nezavisan organizam“ (Skerlić, 2009, str.67).

Skerlić insistira na modernom karakteru književnosti u Srbiji, ukazujući na važan momenat – radi se o književnosti koja je prekinula veze sa tradicionalnim izrazom i tradicionalističkom estetikom dotadašnje književnosti – srednjovekovne crkvene književnosti. Raskinut je kontinuitet sa književnošću, koja, kako kaže Skerlić,

„nije mogla ništa doprineti ponovnom stvaranju srpske književnosti. Ona je bila gotovo isključivo crkvenoga karaktera, i crkveni ljudi su je radili u crkvenim idejama za crkvene potrebe. Sva ta književnost liturgijskih trebnika, tipika, kanona, hronografa, hagiografskih spisa, ‚hvalnih žitija‘ hristoljubivih i blagočestivih vladara, u najboljem slučaju apokrifnih dela, proizvoda bolesne srednjovekovne crkvene romantike, sve to i nije bila književnost u pravome smislu reči, i ako se danas broji u književnost, to je u nedostatku čega drugoga“ (Скерлић, 1961, str. 61).

Ta književnost je bila daleka narodu i van njegovog života. Od kraja XIV stoleća i početkom XV stoleća, srpska književnost počela je lagano da gubi isključivo crkveni i obredni karakter, i s nešto svetovnijom sadržinom počela se obraćati većem broju čitalaca. Knjige se čitaju i van manastira i crkava i rađa se čitalačka publika – *knjigoljupci*.

„Ali taj mali napredak bio je kratkoga veka. Najezda ‚bezbožnih i bogomrskih i bezakonih Agarjana‘ učinila je kraj srpskoj državi i srpskoj književnosti. Bila su nastala, kako veli stari letopisac, ‚teška i

² Dostupno na: <http://www.narodnopoistoriste.co.rs/377>. Preuzeto 2. 12. 2011.

nuždna vremena, kada človeci na se smrt prozovahu, a ne život“
(Скерлић, 1961, str. 61).

U takvim prilikama, tokom XVI i XVIII stoleća, više nije bio moguć slobodan razvoj književnosti.

Posle osamostaljenja Srbije za uzorito u književnosti se uzimaju evropski stil i evropska estetika. Po ugledu na evropsku, najčešće na francusku poeziju i književnost, pišu Sima Pandurović, Stevan Luković, Danica Marković, Velimir Rajić, Veljko Petrović, Milutin Bojić, Momčilo Nastasijević, Milan Rakić, Jovan Jovanović Zmaj, Vladislav Petković Dis... Vojislav Ilić, Radoje Domanović, Branislav Nušić... Modernu srpsku književnost, ukorak sa evropskom, stvaraju i Ivo Ćipiko, Borisav Stanković, Milutin Uskoković, Čedomir Ilić... Pažnju poklanjaju junaku-individui, njegovim dilemama, njegovoj slabosti i snazi, njegovim strahovima. Široki impersonalni epski zahvati više nisu glavna tema. Prema istim uzorima iz Evrope pišu književnu kritiku Bogdan Popović i Ljubomir Nedić, Konačno, Jovan Skerlić, postaje centralna ličnost moderne u srpskoj književnosti i javnim poslovima.

U narednom kratkom i sumarnom pregledu o nastajanju moderne u srpskoj književnosti oslanjaću se povremeno na sledeće izvore: Jovan Skerlić, *Studije* (Скерлић, 1961). i *Kritike* (Скерлић, 1961), poglavlja *Romantizam* i *Realizam* u knjizi Jovana Deretića *Istorija srpske književnost*, (Deretić, 2010) poglavlje *Književnost 20. veka* (autor Novica Petković) u knjizi Pavla Ivića, Radmile Marinković, Nade Milošević Đorđević, Jovana Deretića, Novice Petkovića, *Kratka istorija srpske književnosti*, (Ivić, Marinković, Milošević-Đorđević, Deretić i Petković, 2011). Neka značajna imena srpske književnosti će u ovom pregledu biti izostavljena jer ovde nije namera da se da potpun i iscrpan književno-istorijski pregled, već da se prikažu glavne linije u dvovekovnom književnom životu Srbije.

Usmeravam pažnju ka književnosti koja je bila u prvom planu interesa javnosti za umetnost. To je stoga jer je književnost onaj umetnički iskaz koji opisuje, tumači, prerađuje, odražava... stanje i promene u jednom društvu, eksplicitnije no druge umetnosti. Književnost na razmeđu XIX i XX stoleća predstavlja dobar izraz i dobru sliku modernizacijskih pokušaja i tokova u Srbiji. Ne manje važno, a često se gubi iz vida, književnost u Srbiji je, vrlo često, i bukvalno išla ispred svog vremena. Ako je Srbija u privrednom i političkom smislu kaskala za Evropom, u umetnosti, sledstveno i u književnosti, najčešće je išla rame uz rame sa Evropom. Na vrlo jasan način književnost se suočavala sa izazovima moderne i onda kada se u političkom i ekonomskom podsistemu nisu razumevali niti su bili uočavani glavni evropski modernizacijski tokovi. U tom smislu, književnost je bila nepriznata avangarda. Avangarda koju je uvek pratio uski sloj publike kojoj se obraćala.

Pravi romantizam, u evropskom smislu reči, javlja se kod kulturno razvijenije građanske sredine ugarskih Srba kao odjek evropskog, naročito nemačkog romantizma i kao tematski i izražajni produžetak narodne poezije, osobito u ljubavnoj i patriotskoj lirici. Ovde valja dodati da se srpska inteligencija onog doba uglavnom školovala u zemljama nemačkog govornog područja, potom u Pešti i Pragu, te u Rusiji, a u nešto manjoj meri u Francuskoj i skoro uopšte u Engleskoj. Otuda je razumljiv snažan uticaj nacionalnog romantizma negovanog u Nemačkoj i Rusiji, kao i uticaj nemačke filološke škole iz koje nastaju razne teorije i pseudoteorije o etnogenezi nemačkog naroda i Germana uopšte. Branko Radičević je (može se reći) rodonačelnik srpskog romantičarskog pesništva. To romantičarsko poetsko doba oblikuju: Jovan Jovanović Zmaj, Đura Jakšić i Laza Kostić. Uz njih stoje komediograf Kosta Trifković i Ljubomir Nenadović, tvorac srpske putopisne proze.

Realizam se, kao književni pravac, razvio 70-ih godina XIX stoleća iz pokreta Svetozara Markovića. Jakov Ignjatović, kao prvi realista, prikazivao je građansku stvarnost ugarskih Srba (Ignjatović je proizišao iz tradicije građanske književnosti u Vojvodini XVIII i prve polovine XIX stoleća. Njegovi su prethodnici Dositej Obradović, Milovan Vidaković i, naročito, Jovan Sterija Popović). Stjepan Mitrov Ljubiša stilizuje patrijarhalna predanja svoga kraja te, u umetničkom smislu, daje, tu i tamo, vredne rezultate (*Kanjoš Macedonović*). Kritikom društvene stvarnosti Srbije i književno-teorijskim člancima Svetozar Marković je dao program srpskom realizmu. Školovan u Rusiji a zatim u Švajcarskoj, idejno formiran pod uticajem ruskih socijaldemokrata ali i zapadnog socijalizma i marksizma, Svetozar Marković je prvi ideolog i propagator realizma u srpskoj književnosti. Na književnost se neposredno odnose samo dva njegova članka: *Pevanje i mišljenje* i *Realnost u poeziji*. Savremenoj književnosti on pristupa s pozicija „kritičara realiste“, nastojeći da oceni ne pojedinačne pojave u njoj, nego „njen opšti pravac“. Njegova je kritika dvostruko usmerena: na „kritičare estetičare“, s jedne, i na tadašnju našu romantičarsku poeziju i prozu, s druge strane. I u jednoj i u drugoj oblasti on dolazi do istih zaključaka: naša književnost se udaljila od stvarnosti i tu je glavni izvor svih slabosti od kojih ona pati. Estetička kritika propoveda večne i nepromenjive zakone lepote kojima je okovala „lepu književnost“ i zavela na stranputice i pisce i čitaoce. „Naša suvremena poezija – to je smesa od ljubavnih izjava, fantastičkih scena, praznih fraza i smešnih budalaština“ (Marković, 1974, str. 27). Ni kritičari, ni pisci u Srbiji se ne interesuju za realne potrebe čoveka. Marković za uzor uzima evropsku književnost i, u tradiciji devetnaestovekovnog prosvetiteljstva, u neograničenoj veri u moć razuma i nauke, zaključuje:

„Suvremeni romani i drame prvih pesnika evropskih ne liče nimalo na velike pesničke proizvode predašnjeg doba; u današnjim pesničkim

proizvodima ogleda se suvremena društvena nauka;... da spomenem samo spise Viktora Igoa... Od jednog romana kao što je Černiševskoga ‚Čto dĕlatʹ pa do naučnog spisa o ‚sociologiji‘, samo je jedan korak“ (Marković, 1974, str. 42–43).

Jedini izlaz jeste vraćanje životu i stvarnosti:

„Naš društveni život zaudara truležom, a naši pesnici postojano sanjaju: mirišu ružu, gledaju zoru, slušaju slavuju ili tuže nekom osobitom tugom, tugom *sitog čoveka*... Braćo pesnici, razlika je među *pevanjem* i *mišljenjem*“ (Marković, 1974, str. 32–33).

Ove ideje, koje su snažno delovale u Srbiji, Svetozar Marković je preuzeo iz estetičkih shvatanja ruskih revolucionarnih demokrata, Nikolaja Černiševskog (Nikolaĭ Gavriloviĉ Černyševskĭĭ), Nikolaja Dobroljubova (Nikolaĭ Aleksandroviĉ Dobroljubov), Dmitrija Pisareva (Dmitriĭ Ivanoviĉ Pisarev)...

„Na Markovićeve ideje vraćali su se i vraćaju se svi pobornici društveno angažovane literature od njegovih neposrednih nastavljača koji su zahtevali ‚uništenje estetike‘ – članak pod tim naslovom napisao je Pera Todorović, poznat naročito po vrsnom delu *Dnevnik jednog dobrovoljca*, i objavio ga u socijalističkom listu ‚Rad‘ 1875 – preko Škerlića, koji je bio jedan od njegovih najautentičnijih tumača, do predstavnika socijalne literature između dva rata i posle drugog svetskog rata“ (Deretić, 2010).

Prvi srpski realisti: Milovan Glišić, Laza Lazarević i Janko Veselinović tematski se vezuju za selo u procesu prvobitne akumulacije kapitala veličajući patrijarhalnu seosku zadrugu. Više raznovrsnosti, tematske i stilske, donose pripovedači realisti Simo Matavulj i Stevan Sremac. Hroniku o ekonomskom propadanju i moralnom izopačenju srpskog seljaka dao je Svetolik Ranković u romanima o šumadijskom selu, a političku deformaciju obrenovićevske Srbije, apsurd građanskog parlamentarizma i bezidejnost stranaka opisao je Radoje Domanović, naročito u svojim satirama. Početkom XX stoleća u srpski realizam, novim temama, ulaze Ivo Ćipiko, Borisav Stanković i Petar Kočić. Ivo Ćipiko stvara lirske slike prirode, primorja gde suprotstavlja prirodu i kulturu na rusooovski način. Kao neprijatelj građanskog morala okreće se prirodi, gde je jedino moguć pravi život. Takvim životom žive obični ljudi – seljaci i ribari. Borisav Stanković, sa druge strane, govori o propasti baš tog „običnog“ patrijarhalnog sveta, preko slike patrijarhalnog Vranja, a Petar Kočić, kao pripovedač Bosanske krajine, primitivnog i prirodnog života, poput Borisava Stankovića i Ive Ćipika, ljubav shvata kao prvi i vrhovni životni princip. Stekao je veliku popularnost svojim borbenim srpskim nacionalizmom. Saputnik realistima je i Branislav Nušić, koji neštedimice podvrgava ruglu i podsmehu malograđanski i palanački način života političara i inteligencije i po cenu zatvorskog robijanja. On, u stvari, daje pravu sliku imitativnog karaktera srpske kulture koja pokušava da uđe u evropski građanski svet, grčevito se,

pritom, držeći parohijalnog i uskogradnog načina života i istih takvih vrednosti.

Književna kritika igra sve važniju ulogu u književnom životu. Naročito su značajne pojave Svetislava Vulovića, Ljubomira Nedića, Bogdana Popovića i Jovana Skerlića. Bogdan Popović i Jovan Skerlić se okreću novim naučno-estetskim načinima tumačenja književnog dela i utiču na okretanje estetske i idejne orijentacije srpske književnosti prema zapadnoj, naročito francuskoj, književnosti.

Valja skrenuti pažnju ka još nekim značajnim pesnicima i piscima toga doba: Aleksa Šantić, Jovan Dučić i Milan Rakić su se, uglavnom, služili formalističkim jezikom: više u građi stiha i tematici nego u lirskom stvaranju poezije. Savremenije glasove u akademski modernizam unose mladi pesnici: Sima Pandurović i Vladislav Petković Dis. Dis je sav u prikazanjima straha i užasa koje će doneti razdoblje mladog i sirovog kapitalizma i, još strašnije, do tada nespoznato užasno iskustvo svetskog rata. Ovi pesnici prihvataju poetski izraz francuskih parnasovaca i simbolista, što postaje bitno obeležje srpske moderne u poeziji. O širini i nekonvencionalnosti moderne govori podatak da su je predstavljali književnici vrlo različitog stilskog i tematskog usmerenja.

„Književnost se kretala između suprotnih polova: evropejstva i narodnog duha, individualizma i nacionalizma, pesimizma i aktivističkog optimizma, između B. Popovića i Skerlića, Dučića i Šantića“ (Deretić, 2010).

Predstavnici moderne patriotske lirike su Veljko Petrović i Milutin Bojić, a predstavnici modernog u prozi su Milutin Uskoković, Isidora Sekulić i Veljko Milićević. I njihovo delo je osenčeno pesimizmom koji je karakteristična tematska crta i u književnosti i u raspoloženju duhova na početku XX stoleća.

Obnova književnosti posle Prvog svetskog rata je išla linijom raskida sa prosvetiteljskom realističkom tradicijom koja je bila snažno izražena u XIX stoleću. pisci sada nastoje da pobegnu od narodne tradicije. A ako to nisu u stanju, onda tragaju za onim delom tradicije koji do njihovog doba nije, u književnom smislu, bio otkriven. Književni pokret mladih toga vremena poznat je kao posleratni modernizam. Ovde su se našli, često samo deklarativno, ekspresionisti, dadaisti, futuristi... Stilsko jedinstvo ne određuje ovu generaciju pisaca, već ih, jedne drugima, zbližava antimilitarističko i antiratno raspoloženje. Imaju negativan stav prema tradiciji, sa jedne strane i građanskom moralu, sa druge strane. Antiratno i antitradicionalističko, ali i antirađansko raspoloženje demonstrirali su Miloš Crnjanski *Lirikom Itake, Seobama* i *Dnevnikom o Čarnojeviću*, Rastko Petrović romanom *Burleska gospodina Peruna boga groma*, putopisnom prozom *Afrika* i *Ljudi govore*, pesničkom zbirkom *Otkrovenje* i romanom o povlačenju srpske vojske preko Albanije *Dan šesti* i Dragiša Vasić svojim proznim prvencima. Treba pomenuti i još neke značajne pisce, koji su pripadali posleratnom

modernizmu: Stanislav Vinaver (*Gromobran Svemira*, čiji je sastavni deo *Manifest ekspresionističke škole*), Rade Drainac, Todor Manojlović, Rista Ratković... Mimo svih dotadašnjih uvažavanih književnih pravaca je pisao Ivo Andrić, stvorivši književni opus u kome svako književno delo (poetsko ili prozno) predstavlja sastavni i neodvojivi deo sveukupnog njegovog stvaralaštva. Sva njegova dela čine svojevrsnu celinu iz koje nasamo ne viri ni jedna reč. Njegova najznačajnija dela su odveć poznata čitaocu pa ih, stoga, neću navoditi. A, ponajviše ličnog u poeziju unose Momčilo Nastasijević i Desanka Maksimović.

U periodu između dva svetska rata deluju kritičari Branko Lazarević i Bogdan Popović. Lazarević i Popović se javljaju više kao estetičari no književni kritičari. Značajni kritičari u ovom periodu su i: Milan Bogdanović, Velibor Gligorić, ali i Marko Ristić, pesnik nadrealizma i estetičar, a uz njega Đorđe Jovanović, predstavnik marksističke kritike. Pored Marka Ristića, nadrealistički pokret su činili još: Milan Dedinac, Dušan Matić, Aleksandar Vučo i Oskar Davičo. Nadrealistički revolt protiv građanskog društva se iscrpljuje već u svom početku, uglavnom u verbalnoj pobuni. Ubrzo su se njegovi predstavnici okrenuli ka marksističkoj estetici.

Posle Drugog svetskog rata i u Jugoslaviji je kanonizovan socijalistički realizam. Filozofska osnova je tražena u delu *Teorija odraza* (Pavlov, 1947). dijamatovskog dogmatika Todor Pavlova (Todor Dimitrov Pavlov). Teorija odraza biva kritikovana i definitivno napuštena 1960. godine na IV stručnom sastanku Jugoslovenskog udruženja za Filozofiju na Bledu. (Pavičević, Šešić, Knjazeva, 1960, str. 10-11; Stojaković, 2009, str. 67). Od tada pa do danas, uz povremene političke i ideološke pritiske, književno stvaralaštvo u Srbiji (do sloma Jugoslavije – i u Jugoslaviji) stvar je slobodnog autorskog izbora o tome hoće li se autor kloniti ideoloških zamki ili će krenuti za sirenskim zovom ove ili one ideologije.

LITERATURA

- Vejinović, S. (1999). Srbi u dijaspori u prošlosti i sadašnjosti. Novi Sad: Muzej Vojvodine. 40-41. Dostupno na: [http://www.scribd.com/doc/5487146/-](http://www.scribd.com/doc/5487146/)
- Volk, P. (1995). *Pisci nacionalnog teatra*, Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije.
- Voloder, N. (1996). *Čitanka 3*. Sarajevo. Dostupno na: <http://www.geocities.com/gimn1gradac/moderna/moderuhrvisrpkniz19st.htm>
- Вујовић, Б. (2008). Позориште. У *Енциклопедија српског народа* (стр. 854). Београд: Завод за уџбенике.
- Digitalni repozitorijum Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“ u Beogradu. Dostupno na: <http://www.unilib.bg.ac.rs/repozitorijum/ostalo/2.0/m/Matica%20srpska.pdf>. Preuzeto 4. 9. 2011
- Deretić, J. (2010). *Istorija srpske književnosti*. Dostupno na: [http://www.scribd.com/doc/4004147/-](http://www.scribd.com/doc/4004147/)

- Živković, V. (2010). Izazovi jedne kasnije posrbe (Bajke Sime Matavulja na medi evropskih i nacionalnih književnih stremljenja). *Detinjstvo. Časopis o književnosti za decu*, 1-2, 134-137.
- Ivić, P., Marinković, R., Milošević-Đorđević, N., Deretić, J. & Petković, N. (2011). *Kratka istorija srpske književnosti*. Доступно на: <http://www.ask.rs>
- Krleža, M. (1972). *99 varijacija*. Beograd: Biblioteka XX vek, Duga.
- Marjanović, P. (Prir.) (1987). *Posrbe*. Beograd: Nolit.
- Marković, S. (1974). *Pevanje i mišljenje*, Beograd: Rad.
- Немањић, М. (2003). Противречности наслеђеног културног обрасца и савремене интелектуалне елите у Србији. *Социолошки преглед*, 1-2, 139-149.
- Нешовић, П. (2004). Великан театра Душан Ђ. Цветковић. *Српску југ*, 1, 151-170.
- Pavičević, V., Šešić, B., & Knjazeva, S. (Ur.). (1960). *Neki problemi teorije odraza*, Referati i diskusije na IV stručnom stanku Jugoslovenskog udruženja za Filozofiju, Bled, 10-11. novembar 1960, Beograd: Jugoslovensko udruženje za filozofiju, Beograd.
- Pavlov, T. (1947). *Teorija odraza: osnovna pitanja dijalektičko-materijalističke teorije saznanja*. Beograd: Kultura.
- Perović, L. (1996). Beg od modernizacije. U N. Popov (Prir.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (str. 119-132). Beograd: Republika.
- Poth, I. (2011). *Iz kulturne i književne prošlosti Srba u Mađarskoj (Pešta i Budim kao kulturna središta srpska u prvoj polovini 19. veka)*. Доступно на: http://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html.
- Rudić Dimić, Lj. (2003). Modeli zaštite autorskih prava na polju književnosti. U Lj. Rudić Dimić (Prir.), *Modeli zaštite autorskih prava na polju književnosti*, (str. 111-143). Beograd: BalkanKult.
- Скерлић, Ј. (1961). Значај XVIII века у историји српске књижевности. У Скерлић, Ј. *Студије*, (стр. 29-40). Нови Сад и Београд: Матица Српска и Српска књижевна задруга.
- Stojaković, K. (2009). Teatar pod utjecajem filozofije. Kazalište i studentski protesti u jugoslaviji 1960-tih godina. U Đ. Tomić, P. Atanacković (Ur.), *Društvo u pokretu* (str. 66-73) Novi Sad: Cenzura.
- Skerlić, J. (2009). *Istorija nove srpske književnosti*. Доступно на: <http://www.ask.rs>
- Stojanović, D. (2006). Turizam i konstrukcija socijalnog i nacionalnog identiteta u Srbiji krajem 19. i početkom 20. Veka. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3, 41-59.
- Hobsbaum, E. (1996). *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.

Đokica Jovanović, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Belgrade

SOME SPARKS OF MODERNA IN SERBIA AT THE TURN OF THE NINETEENTH INTO THE TWENTIETH CENTURY

Summary

I argue here that Serbia will become a modern country only when serious attention is paid to the inner factors responsible for its modernization. The previous ex-

perience has shown that the inner modernizing potentialities of Serbia are not considered valid and sufficient by the majority of the Serbian society and by the holders of the elite social positions in it. We are witnessing some interests stemming from the provincial understanding of tradition on one hand, and from those who are involved in cultural and 'national' ideology, on the other hand. They support each other, making a very strong and durable block. This is, however, a source of frequent misunderstanding between us and other European countries. This is, also, a source of internal ideological disagreements between the 'national' and modernizing tendencies.

For this occasion, I will remind the reader to those who belonged to the Serbian modernizing tradition in literature and science: Ilarion Ruvarac, Dositej Obradović, Jovan Skerlić, Jovan Žujović, Dimitrije Tucović, Stojan Novaković, Svetozar Marković, Slobodan Jovanović... in literature: Sima Pandurović, Stevan Luković, Danica Marković, Velimir Rajić, Svetolik Ranković, Veljko Petrović, Milutin Bojić, Momčilo Nastasijević, Milan Rakić, Jovan Jovanović Zmaj, Vladislav Petković Dis, Vojislav Ilić, Radoje Domanović, Branislav Nušić, Đura Jakšić, Ivo Ćipiko, Borisav Stanković, Milutin Uskoković, Čedomir Ilić, Bogdan Popović, Ljubomir Nedić... All of them produced the ideas which could have been incentives in establishing the modernizing social projects on consensual basis. However, this did not happen the way to help these ideas become the components of modernization of Serbia.

In this article I dealt with the modernization capacity, which primarily, lies in literature. My intention here is to point to the fact that our literature should have the same or similar role as literature of other European countries used to have in the processes of their modernization.

